

ПСИХОЛОГІЧНЕ ОКРЕСЛЕННЯ ЗАСНОВКІВ ВЗАЄМИН БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

PSYCHOLOGICAL DEFINITION OF THE BASIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTS AND CHILDREN

Статтю присвячено проблемі постання дитячо-батьківських стосунків у виявах їхнього прямого впливу на життєві домагання і зрушення представників родинного загалу. Розкрито особливості формування батьківської позиції щодо впливу на становлення особистості дитини, визначено типологію і стилі взаємин між поколіннями, які визначають стратегічні запити в оптимізації виховання-розвитку наступників. Розглянуто показники диференціації і здійснено аналіз ефективності цілеспрямованого впливу на нащадків у конструюванні дитячо-батьківських стосунків, що конкретизуються у відношеннях і співзалежностях різних поколінь родини. Ці стосунки містять оцінкові судження на рівні суб'єктивного бачення ситуації, усвідомленого вибору моделі поведінки, що оптимізує взаємини в сім'ї та окреслює специфічні особливості взаємострийняття батьків і дітей, манеру комунікації, стиль поведінки і вчинків.

Інститут сім'ї вміщує сукупність суспільних цінностей (любов, спілкування, культура, паритет), громадські процедури (турбота про дітей, виховання, фізичний і психічний розвиток, правила співжиття й обов'язки), рольові та статусні відношення тощо. Диспозиційні настанови батьків окреслюють множини емоційного ставлення до дитини, її прийняття-неприйняття, методів і прийомів взаємодії з нею. Родинне виховання у своєму розвитковому вияві має комплексно і планомерно впливати на постання дитини, а його потенціал реалізується через свідому і систематичну діяльність старших представників сім'ї, яка стає взірцевою для нащадка. Дане функціональне (родинне) позиювання дитини організує її самоконтроль і соціальну активність, узгоджується із ціннісними настановами й моральними запитами суспільного загалу і направлене на її самовдосконалення, жагу до повномірного життєздійснення.

Ключові слова: дитячо-батьківські стосунки, проблеми відносин батьків і дітей, родинні зв'язки, сім'я, конфлікт і спадкоємність поколінь.

The article is devoted to the problem of the emergence of child-parent relations in the manifestations of their direct impact on the demands of life and the shifts of the family community. The peculiarities of the formation of the parental position on the influence on the formation of the child's personality are revealed, the typology and styles of relations between generations are determined, which regulate the strategic demands in the optimization of upbringing and development of successors. The indicators of differentiation are considered and the analysis of efficiency of purposeful influence on descendants at construction of the child-parent relations which are concretized in the relations and interdependencies of different generations of a family is carried out. These relationships contain evaluative judgments at the level of subjective vision of the situation, conscious choice of behavior, which optimizes the relationship in the family and outlines the specific features of the perception of parents and children, manner of communication, style of behavior and behavior.

The institution of the family includes a set of social values (love, communication, culture, parity), social procedures (child care, upbringing, physical and mental development, rules of coexistence and responsibilities), role and status relations, etc. Dispositional guidelines of parents outline a lot of emotional attitude to the child, his acceptance-rejection, methods and techniques of interaction with her. Family upbringing in its developmental manifestation should comprehensively and systematically influence the child's upbringing, and its potential is realized through the conscious and systematic activities of older members of the family, which becomes a model for the offspring. This functional (family) positioning of the child organizes its self-control and social activity, is consistent with the values and moral demands of the social community and is aimed at its self-improvement, thirst for full life.

Key words: child-parent relationship, problems of parent-child relationship, akin ties, family, conflict and succession of generations.

УДК 159.922.73
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.20>

Фурман А.А.

д.психол.н.,
доцент кафедри теорії та методики
практичної психології
Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

Блонська Ю.М.

магістрантка ОП «Практична
психологія»
Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми. Сім'я в процесі історичного розвитку постає однією з найбільших цінностей людства, оскільки організує його існування в наступності поколінь і послідовності передачі життєвого досвіду, що упредметнюється в культурних ідеалах, цінностях, наративах, запитах, домаганнях тощо. Саме сім'я, постаючи для підростаючого покоління першим і найзначущим джерелом і водночас провідником соціального впливу, вводить його в розмаїття родинних стосунків, домашнього побуту, формує когнітивну, емоційно-оцінкову, мотиваційно-вольову, аксіологічну сфери, долучає до взаємодії із суспільним довір'ям. Стосунки батьків і дитини пов'язані з виховним впливом на неї,

а подальші уявлення про світоустрій організуються у внутрішньому засвіті особи на теренах родинного виховання. Стиль сімейного виховання, котрий визначається батьківськими диспозиціями, атитюдами, емоційним прийняттям (чи відразою) наступників, особливістю сприйняття і виховання, способів поведінки, є надважливим чинником розвитку індивідуальності дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці, котрі досліджували дану науково-психологічну проблематику (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Ю.Б. Гіппенрейтер, Д.І. Іванов, С.Д. Максименко, В.В. Рибалка, Т.М. Яблонська й інші), стверджують, що непересічне значення має саме ранній дос-

від постання наступника в конкретному культурному середовищі, сімейні традиції і позитивний емоційний фон-забарвлення відносин батьків і дітей. Питання сімейного виховання і впливу взаємовідносин у родині на дитину вивчаються в межах психолого-педагогічного підходу (К.Д. Ушинський, О.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, О.М. Леонтьєв, О.В. Запорожець, Н.І. Лісіна, В.К. Копирло й інші). Диспозиційні настанови батьків постають одним із найбільш вивчених аспектів дитячо-батьківських відносин, серед знаних психологів сучасності найбільш систематичне експериментальне дослідження в цій області здійснювали З.С. Карпенко, В.В. Столін, В.О. Ядов, які розуміли під батьківськими диспозиціями певну множину чи систему люблячого (позитивно афективного) ставлення до дитини, її прийняття, конструктивних методів і прийомів взаємодії з нею.

Відносини між різними поколіннями в родині більшістю психологів окреслюються в площині проблематики дитячо-батьківських стосунків, що упредметнюються у відмінних поглядах на життєустрій, цінності, запити і домагання різних родинних поколінь. Не залишається осторонь гострота прямих конфліктних ситуацій, що фіксуються впродовж постання дитячо-батьківських взаємин, особливо у кризові періоди підліткового та раннього юнацького віку. Та все ж близькість і порозуміння наступників і батьків є першим досвідом взаємодії дитини з навколишнім світом, котрий формує і закріплює чіткі стратегічні моделі діяльності та вчинків. Тож науково-психологічна площина вивчення дитячо-батьківських відносин у чинному пошукуванні центрується довкола виявлення основних маркерів (чинників, умов, витоків, ознак) деструктивного впливу родинних відносин на становлення особистості дитини.

Постановка завдання. Мета статті – з рефлексивних позицій психологічного пошукування виокремити основні чинники в організації дитячо-батьківських стосунків та спрогнозувати можливі наслідки цілісної програми їх реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інститут сім'ї вміщує сукупність суспільних цінностей (любов, спілкування, культура, дитячо-батьківські відносини, подружні стосунки), громадські процедури (турбота про дітей, їх виховання, фізичний і психічний розвиток, родинні правила співжиття й обов'язки кожного члена сім'ї), рольові та статусні взаємини (чоловік, дружина, дитина, сестра, брат тощо) – у вирі зазначених сфер зорганізується й реалізується родинне життя. Саме в сім'ї людина долучається до виконання певних соціальних ролей, одержує інформацію про світ, виховується і розвивається, здійснює

освітню діяльність, окрім цього, родина виконує низку функцій, які холистично регулюють такі відносини: репродуктивні, статево-рольові, емоційного задоволення, соціалізації, статусні, економічні, захисні тощо.

Родина є первинним осереддям організації громадських зв'язків і соціалізації дитини, що тлумачаться в даному контексті як долучення наступника до стандартизованих взірців поведінки-вчинення. Ця система взаємин передбачає набуття підростаючим поколінням певних рольових ідентичностей, статусних відносин, які своєю чергою постають рамковими умовами існування культури цілого суспільства [2]. У цій дефініції під суспільними цінностями розуміються наскрізні ідеї та ідеали, що притаманні навколишньому загалу й постають цільовими запитамі-домаганнями більшості.

Сімейні стосунки регулюються нормами моралі як суспільно прийнятими принципами і правилами поведінки та відчуттям персоніфікованого комфорту як феномену сприйняття людиною власного ества у зносинах зі значущим довкіллям. Їхню основу складає шлюб – беззаперечне визнання стосунків чоловіка і жінки, які супроводжуються народженням дітей і відповідальністю за фізичне і моральне здоров'я членів родини. Важливими умовами існування сім'ї є спільна діяльність і певна просторова локалізація – житло, будинок, власність як економічна основа її існування, а також загальнокультурне середовище в межах загальної системи міжособових зносин (традиції, ментальність, етнічні особливості, релігійні уподобання) [7]. Таким чином, сім'я – це заснована на єдиній сумісній діяльності спільність людей, пов'язаних шлюбними стосунками – родинним спорідненням (кровним і духовним), що здійснює відтворення населення і наступність поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримку всіх представників філогенетичного загалу.

Формовияви сімейних відносин досить різноманітні, їх типологізація залежить від предметного кола пошукувань. Класично в соціальній психології виділяються моногамна і полігамна сім'ї. Перша складається зі шлюбної пари – чоловіка і дружини; друга позначається стосунками однієї особи з декількома іншими людьми (поліандрія – шлюб однієї жінки з кількома чоловіками, полігінія – шлюб одного чоловіка з кількома жінками). Родинні зв'язки визначають простий (нуклеарний) і складний (розширений) типи сім'ї [7]. Таксономічно впорядковуючи сімейні структури, слід зазначити, що найпоширенішими в сучасних урбанізованих спільнотах є класичні стосунки, віховою рисою яких постає спосіб співжиття осіб як сумісної організації матеріального і духовного життя задля конструктивізації відносин зі світом у цілому.

Існує також класифікація, котра розподіляє родинні стосунки на розширені й повторні. Розширена родина об'єднує дві або більше нуклеарні сім'ї із сумісним господарським користуванням і складається з трьох і навіть більше поколінь – прабатьків, батьків, дітей та онуків. Повторна ж заснована на неодноразових шлюбних зносинах, коли разом із подружжям можуть перебувати діти від нагального і попереднього шлюбу.

Найбільш розповсюдженим різновидом є патріархальна (традиційна) родина. Вона складається з великої кількості дітей і відзначається спільним господарством, проживанням різних поколінь родичів на одній території, всі її представники чітко і безухильно дотримуються етнічних, соціокультурних і релігійних звичаїв. У патріархальній сім'ї, як правило, панує авторитарність і безапеляційність голови-упорядника сімейства. Родини з яскравими рисами патріархальності збереглися й понині в сільській місцевості та малих містечках. Останнім часом зростає кількість малих або неповних сімей, що складаються з двох осіб: чоловіка та дружини або одного з батьків і дитини [4]. Наразі також спостерігається зростання неповних або ж позашлюбних (громадянський шлюб) подружжів.

У наукових пошукуваннях розрізняються також дієздатність і активність сім'ї. Перший параметр організує дуальну типологію сім'ї та може бути: а) обмеженим (через психосоматичні, вікові й статеві особливості її представники не здатні самостійно заробляти кошти для існування і повноцінно задіяти свій потенціал у вир соціальних зносин (особи з особливими потребами, пенсіонери)); б) тимчасово обмеженим (психологічні, тілесні, гендерні й вікові особливості лише тимчасово лімітують суспільно-економічну незалежність, наприклад, сім'ї, які переживають певні соціальні негаразди, безробіття тощо); в) необмеженим (представники родини спроможні використовувати весь соціальний простір для самоздійснення, владні пристосуватися до мінливих умов зовнішнього світу) [8].

Активність як характеристика родинних зносин визначає орієнтацію на нарощування й мобілізацію її ресурсних потенціалів, тобто міру самозабезпечення і самопомоги. У науково-психологічній літературі вирізняються три види активності: 1) власне активність, що відрізняється орієнтацією на власні сили, високою мобільністю, адаптаційними спроможностями; 2) обмежена активність як невеликий ступінь прояву автентичності й ініціативи; 3) пасивність – прагматична орієнтованість, замала мобільність, низький рівень адаптабельності.

Соціально-психологічна підтримка представлена неоднорідно в різних сім'ях, осо-

бливо потребують допомоги пасивні сім'ї, котрі володіють мізерним потенціалом розбудови родинних зносин, особливо в розв'язанні проблемних ситуацій. Розрізняють сім'ї за стилістикою реагування на скрутні, конфліктні, стресові ситуації та пов'язані з ними кризи подружніх взаємовідносин на різних етапах постання родини. Основу даної класифікації становить феномен гармонійності стосунків чи ментального здоров'я родини – сутнісного мірила її функціонування, що окреслює якісні характеристики соціокультурних процесів у сімейних стосунках, параметру суспільної активності її представників у системі міжособових зносин, громадському середовищі і фаховій сфері, а також стану психологічного благополуччя сім'ї, що забезпечує адекватну життєвим реаліям регуляцію діяльності та вчинків [7]. Даний феномен окреслює два основних типи родин з антагонічними показниками у сприйнятті власного гаразду (добробуту, щастя) – благополучні (гармонійні) і неблагополучні (дисгармонійні). У кожному громадському осередді організовується певна культура взаємин, довірливих чи прохолодних стосунків між батьками і дітьми, формуються атитуди як суспільні диспозиції (стереотипи, патерни), переконання і погляди на подружні, сімейні й родинні зносини загалом.

Благополучні сім'ї переважно сприймають буденні проблеми досить легко і поверхово-емоційно реагують на них, зазвичай вони продуковані внутрішніми суперечностями і непорозуміннями, що детермінуються мінливими умовами життєдіяльності: 1) надмірною жагою вберегти одне одного, захистити і допомогти всім членам сім'ї (поблажливість, потурання, гіперпротекція, надмірна опіка); 2) розбіжністю власних уявлень про родину і реальними вимогами до цього інституту з боку соціального доквілля, що унаслідок фрустрації, труднощів взаємодії з широким суспільним загалом, проблемними ситуаціями і протиріччями.

Неблагополучні сім'ї (кризові, конфліктні, проблемні) відзначаються сприйняттям повсякденних психологічних проблем як фатальних, вони організовуються у вир знівельованих потреб одного або декількох представників родини під впливом потужних неkontrolьованих сімейних чи суспільних життєвих факторів. Наскрізною проблемою даних деструкцій зазвичай є ставлення батьків до своєї дитини та її сімейної ролі (положення). У неблагополучних сім'ях у старшого покоління часто виявляються різні психогенні відхилення: власна неспроможність зреалізувати особистісний потенціал, що призводить до агресії стосовно дитячого виховання; проекція на наступника персональних небажаних якостей; жорстокість

та емоційне відсторонення; незрілість батьківських почуттів тощо.

У напрацюваннях Д.М. Болдуін виділені основні стилі батьківського виховання – контролюючий і демократичний. Перший уміщує досить потужне обмеження прав і привілеїв наступників, коли батьки не пояснюють дитині причини та механізми заборон, у виховному процесі наявні розбіжності в системі цілісного впливу на нащадків, є незрозумілими і дискретними заходи дисциплінарного характеру. Другий відзначається такими особливостями: доволі значним рівнем безпосереднього спілкування між різними поколіннями родинного кола, обопільним систематизованим виховним впливом, проговоренням можливих сімейних і міжособистісних негараздів і проблем, готовністю допомогти дитині в її домаганнях і зрушеннях, продукуванні самостійності, автентичності, відповідальності, обмеженні критичної позиції стосовно діяльності-вчинків нащадків [5].

За результатами емпіричного дослідження виявилось, що в сім'ях з демократичними запитами на виховання, які тяжіють до лібералізму (вседозволеності), наступники відзначаються помірно вираженою жагою лідерства, автентичним позиціонуванням, певною агресивністю у відстоюванні свого Я, прагненням знайти спільну мову з іншими, але самі діти досить сутужно піддавалися зовнішньому контролю. Вони також відрізняються відмінним фізичним здоров'ям, суспільною активністю, можливістю безперешкодно долучитись до спілкування з однолітками, але їм не притаманні розвинена емпатійність, гуманізм.

Наступники, в яких батьки відрізняються контролюючим (авторитарним) стилем виховання, наділені слухняністю, але при цьому не намагаються за будь-яку ціну досягти поставлених цілей, пасивні, зашорені, емоційно часто пригнічені. За змішаного виховного впливу нащадкам притаманні: високий рівень сугестивності, послух, афектація і чуттєвість, низькі прояви агресії в поведінці, замала допитливість, помірна креативність, збідніла фантазія.

Манера і стиль батьківського впливу на дитину окреслює певне коло детермінант, як-от: статева приналежність, вікові й темпераментальні особливості, специфіку характеру, ідеологічні якості, політичну активність, жагу влади, соціокультурний та етнічний складники, модель їх виховання, соціальний статус, професію, рівень освіти тощо. Конструктивний стиль поведінки є лабільним (приспосовним, адаптивним) видом взаємин, що врівноважує емоційну сферу батьків і дітей, долучає їх до самовдосконалення. У дисгармонійній сім'ї ставлення одне до одного – шаблонне й пересічне, роками зберігаються ригідні форми

взаємин, що не відповідають запитам членів родини й далекі від реалій життя. Стиль дитячо-батьківських стосунків – це системні, специфічні модуси спілкування з наступником, манера сумісної діяльності. Для аналізу зазначеного стилю найчастіше застосовуються критерії емоційної близькості, любові, прийняття і ступінь контролю поведінки-діяльності [8].

Д. Баумрінд у своїх дослідженнях спробував подолати описовість попередніх робіт, виділивши певну множину дитячих рис-якостей, пов'язаних із факторами батьківського контролю [9]. Автором виділено три основні групи особистостей дітей: компетентні, унікаючі, незрілі. Перші різняться постійним позитивним настроєм, цілком упевнені у своїх силах, владні встановлювати дружні взаємини з ровесниками, прагнуть до самопізнання, розширення кругозору, розуміння світоустрою, у них добре розвинений самоконтроль. Унікаючі відзначаються переважанням пригніченого настрою, досить сутужно вибудовують взаємини з однолітками, уникають нових знайомств, шаблонно діють у нетривіальних життєвих ситуаціях. Незрілі особи характеризуються невпевненістю, заниженим самоконтролем, що надалі виявляється в реакціях відсторонення від суспільного довкілля, інфантильності, ригідністю поведінки в непересічних ситуаціях [9].

У міру зростання самостійності, особливо в перехідному віці, залежність від батьків починає обтяжувати дитину, в поведінці з'являються ознаки протесту, бунтарства, неординарності, яка межує з неадекватністю і деструктивізмом. Спостерігаючи повсякчас за розвитком нащадка, батьки на різних рівнях свідомості фіксують зміни, що з ним відбуваються, часто-густо такі трансформації не завжди мають позитивні формовияви і залишаються поза увагою через швидкоплинність життєвих ситуацій, в які потрапляють діти, особливо в період пубертату [4].

Найперша проблематика дитячо-батьківських стосунків – віднайти загальну, прийнятну для всіх позицію, виробити спільне (паритетне) рішення в будь-якій скрутній ситуації. Часто представникам різних поколінь приходится йти на компроміс під час розв'язання непорозуміння, хоча старші вважають себе більш владними в можливості одноосібно приймати рішення. Коли хтось із батьків вирішує певне родинне питання, він обов'язково повинен урахувати не тільки позицію іншого дорослого, а й дитини. Друга актуальна проблема полягає у завбачливості (антиципації, прогностичності) наслідків суперечливих позицій щодо виховання різних поколінь цілої родини, що більшою мірою стосується бабусь і дідусів та їхніх зносин з усіма своїми нащадками [3]. Батьки, приймаючи певне рішення в конкретній ситуації сумісного життя, повинні

першочергово обстоювати не власні погляди й переконання, а перейматися тим, що буде корисним для дитини.

Найскладнішим варіантом деструктивних відносин у сім'ї є батьківська депривація. Відсутність турботи про дитину виникає як природний результат у разі роздільного мешкання з нею, окрім того, часто існує у вигляді прихованої депривації, коли дитина безпосередньо перебуває в родині, але батьки не доглядають її, емоційно холодно ставляться, поводяться грубо, відчужено, виявляють байдужість. Все це відбивається на особистості дитини, що виявляється в загальних порушеннях чи затримці психічного розвитку. Найчастіше ці порушення через упущені сенситивні періоди становлення тих чи тих сфер й особистісних рис-якостей незворотні [1].

Наприклад, діти, котрі виховувались у дитячих інтернатах чи інших подібних закладах і установах, не маючи позитивного прикладу міжособових відносин, позбавлені турботи й ласки, характеризуються досить низьким рівнем організації інтелектуальної сфери, мають слабкий словниковий запас зі специфічною лексикою, вельми безвідповідальні, до довколишніх ставляться з підозрою, емоційно незрілі. Їм властива також підвищена девіантна (анти- й асоціальна, адиктивна) поведінка, фіксується агресія в стосунках з однолітками, не притаманні м'якість, турбота, тактовність і постійність в емоційній прихильності до кого-небудь. Прогнозовані наслідки батьківської депривації в майбутньому мають вияв у особистісних відхиленнях, психічних розладах, психопатіях [8].

На підґрунті напрацювань В.В. Століна можна констатувати наявність у сімейних зносинах чотирьох важливих параметрів, які характеризують батьківську поведінку та справляють безпосередній вплив на дитину: батьківські вимоги, контроль, модуси і манера спілкування, емоційна підтримка [7]. Перший критерій – батьківські вимоги характеризуються спонуканням до постання особистісної зрілості, батьки намагаються прищепити наступникам бажання розвивати свої обдарування в інтелектуальній, афективній, вольовій сферах, міжособистісному спілкуванні, обстоюють право дитини на самостійність і незалежність.

Батьківський контроль – за високих показників за цим параметром батьки вважають, що варто чинити значний вплив на нащадків, що призведе до «правильного» розвитку дитини, вони наполягають на дотриманні суспільних директив, послідовні й зосереджені на безапеляційному виконанні наступниками їхніх власних вимог. Контролюючі дії скеровані в русло трансформації проявів у дітей залежності, розвитку суспільно прийнятної ролі активності, а також на успішніше засвоєння батьків-

ських стандартів і норм поведінки-діяльності. У даному випадку адекватний контроль окреслює синергію емоційного прийняття дійсності з розумінням нагальної необхідності дотримання соціальних стандартів у поведінці.

Третій критерій – модуси і манера спілкування з дітьми в поступі виховання: батьки зі значним рівнем вияву цього показника прагнуть використовувати переконання (об'єктивовані судження) для вироблення в нащадків послуху, аргументують й обґрунтовують свою точку зору, водночас готові до діалогу й обговорення позицій дитини в певному питанні, схильні слухати й рефлексивно сприймати думки інших. Батьки з низькими показниками за цим параметром не вміють чітко й однозначно висловити свої вимоги, проговорити роздратування, тому часто вдаються до непрямих способів впливу на дитину – підвищення тону голосу чи крику, скарг іншим, віктимної поведінки.

Четвертий параметр відзначений емоційною підтримкою, що виявляється у здатності емпатійно реагувати на життєві ситуації інших людей, у толерантності, любові й довірливих стосунках з оточенням. Діти, котрі зростають у повноті позитивних почуттів, проявляють свої справжні емоції, рефлексивно ставляться до вчинків довколишніх і своїх, вони незалежні, ініціативні, доброзичливі, креативні [7].

Висновки з проведеного дослідження.

Родина є первинним осередком організації громадських зв'язків і соціалізації дитини, що дозволяє їй долучитися до стандартизованих взірців суспільно прийнятної поведінки. Ця система взаємин передбачає набуття підростаючим поколінням певних роліових ідентичностей, статусних відносин, які своєю чергою постають рамковими умовами існування соціокультури загалом. Рефлексивний аналіз психологічних досліджень з означеної проблематики засвідчує, що найбільш розповсюдженим механізмом формування особистісних рис-якостей дитини, що організує її самоконтроль і соціальну активність, є інтеріоризація (запозичення у внутрішній світ) наративів, запитів, цінностей суспільного загалу. Стиль сімейного виховання визначається батьківськими диспозиціями, атитюдами, емоційним прийняттям наступників, особливістю сприйняття і виховання, манерою поведінки старших поколінь у родині, що постає надважливим чинником становлення індивідуальності дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология. Москва : Издательский центр «Академия», 2004. 672 с.
2. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе. *Вопросы психологи.* 2007. № 4. С. 23–34.

3. Заброцький М.М. Основи вікової психології. Тернопіль : Навчальна Книга – БОГДАН, 2009. 112 с.

4. Заброцький М.М., Павелків Р.В. Педагогічна психологія (теоретичні концепції та практикум). Рівне, 2003. 300 с.

5. Психология развития / ред. А.К. Болотовой, О.Н. Мачаловой. Москва : Чера, 2015. 217 с.

6. Райз Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 656 с.

7. Столин В.В., Бодалев А.А. Семья в психологической консультации: Опыт и проблемы психологического консультирования. Москва : Педагогика, 1989. 208 с.

8. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 656 с.

9. Baumrind D. Rearing competent children. *Child development today and tomorrow* / ed. W. Damon. San Francisco, CA, US : Jossey Bass Publishers, 1989. P. 349–378.